

Istraživanju ovih umjetnina autorica je prišla s predanošću povjesničarke umjetnosti i, kako sama navodi u knjizi, bilo joj je izuzetno važno istaknuti o kakvim je vrijednim djelima riječ, stoga navodi: "Na otoku nisam čula da bi se netko hvalio sa slikom iz franjevačkog samostana ili raspelom s Čokovca, koje je naslikao umjetnik početkom 15. stoljeća, čija se jedna slika (poliptih) nalazi u Nacionalnoj galeriji u Londonu. Možda je došlo vrijeme da se to promijeni." (str. 178)

Ovu bi knjigu sigurno dodatno obogatile fotografije koje bi pratile tekst. Njih nalazimo samo na poledini korica, dvadeset pet fotografija, detalja umjetničkih djela ili veduta različitih mjesta, tako da je Pašman diskretno predstavljen i slikom. Na naslovnici knjige slika je koja sugerira pogled kroz otvoren prozor dalmatinske kamene kuće prema rivi, barkama i moru.

Ovom knjigom autorica Rahela Jurković predstavila je javnosti kulturno blago Pašmana, ali je također i stanovnicima Pašmana dala smjernice kako, uz umjetničke i tradicijske vrijednosti koje baštine, učiniti svoj otok još privlačnijim ne samo turistima, nego i onom dijelu javnosti koji cijeni tradiciju sačuvanu u suvremenom načinu života.

Marta Račić

Ana Lemić:

DOI: 10.17234/SEC.35.14

*Sela i stanovi na Velebitu.
Svjedočanstva života od nastanka
do nestanka*

Zagreb: Synopsis, 2023., 848 str.

Sela i stanovi na Velebitu. Svjedočanstva života od nastanka do nestanka drugo je i prošireno izdanje knjige Ane Lemić, duhom mlade umirovljene profesorice matematike i fizike gospičke gimnazije i planinarke. Kao što je sama spomenula na predstavljanju knjige 19. svibnja 2023. na festivalu Brdo knjiga u Samoboru, Velebit kao planinu opjevalo je oko 130 pjesnika, njegov je biljni i životinjski svijet predmet izučavanja već više od stoljeća, opisana je i krajobrazna raznolikost Velebita, međutim, "ostalo je nešto nepoznato, a to je čovjek, čovjek koji je na Velebitu živio valjda otkad je i Velebita. Još su nađeni tragovi u Cerovačkim pećinama, tragovi pećinskog čovjeka, pa su onda bili Iliri, pa su ih pokorili Rimljani, pa su Huni i Avari opustošili sve na što su naišli, pa su se naselili stari Hrvati, a onda zbog turske opasnosti i oni su izbjegli. I kad je minula turska opasnost, onda

se naselili Bunjevci i ova knjiga je posvećena tim, od sedamnaestog stoljeća naovamo, stanovnicima koji su za stalno živjeli na Velebitu. Ovi koje sam ranije spomenula, to su bili stočari, oni su pašalili na velebitskim pašnjacima. A ovi su se naselili i zgrade, kuće, sela formirali i živjeli stoljećima na Velebitu. I ova knjiga je posvećena tim ljudima“. Tako je Ana Lemić u sjećanje na žitelje Velebita napravila obiman posao i u svojoj knjizi na 848 stranica, s fotografijama u boji i pedantnim opisima, zabilježila preko 450 sela, zaselaka, kuća i stanova duž 160 kilometara velebitskoga kamenog lanca, kao i kazivanja nekih još živućih njihovih stanovnika.

Kada kažem “zabilježila“, mislim na detaljan opis u trenutku kada se je autorica našla u selu – opis kuća i svih njihovih elemenata, popis ostalih zgrada, zvonika, crkvice i njihovih specifičnosti, opis alata koji je zatekla u kućama ili dvorištu, voćaka ako su okruživale dvorište itd. Na žalost, Ana Lemić mnogo je rjeđe nailazila na ljude, jer ih je u razdoblju od početka dvijetisućitih, od kada je počela s bilježenjem, velik dio “saselio“ na obalu ili umro. Vidljivo je to i u tablicama u kojima je zapisana fluktuacija broja stanovnika od popisa stanovništva 1857. godine pa sve do 1971. godine, a koje su dodane na kraju opisa svakoga zaselka za koji su postojali takvi podatci. S osobama koje je autorica susrela u svojim prolascima Velebitom razvila su se prijateljstva, izmjenjivala sjećanja na život u planini i dijelile često vrlo intimne crtice iz gorštačkoga života, poput priče o kvascu: “na kvas [se] jako pazilo, i čuvalo, ako je slučajno u nekom domaćinstvu nestalo kvasa ili je možda domaćica zaboravila ostavit mali komadić tog tijesta, onda se išlo posudit u selo, bez toga se nije moglo. Onda mi je Tonka Došen ispričala, ona se udala ‘56. godine i svekrva joj je taj dan dala kvas za kruh. I ona je taj kvas njegovala sve te godine; od tog kvasa umijesi kruh pa od tog kruha opet i opet i tako je to stalno, nikada nije nit tu prekinula. I u ratu, kad je rat bio, kad je bježala, ona je ponesla kvas sa sobom, ako bude negdje morala kruh mijesiti, da ima s čime zamijesiti. Morali su se tako snalaziti u surovoj planini kao što je Velebit. Surov po klimi, surov po krajoliku, surov za život, ali i lijep, lijep“.

Knjiga Ane Lemić sastoji se od “Predgovora“ i “Uvoda“ (na hrvatskom i engleskom jeziku), “Općega dijela“ i velikoga poglavlja nazvanoga “Naselja na velebitskoj primorskoj padini“. Na kraju knjige nalazi se još, kao dodatak drugom izdanju knjige, poglavlje “Transhumantno stočarenje na Velebitu na primjeru dviju obitelji Jurjević iz Kruševa“ te “Kazalo imena mjesta“ i “Kazalo osoba“.

U “Općem dijelu“ doznajemo o naseljavanju Velebita kroz prošlost te o geomorfološkim i klimatskim karakteristikama planine koje su to omogućile. Velebit pripada lancu Dinarskoga gorja ili Dinaridima. Najviši je vrh Velebita 1757 metara visok Vaganski vrh, čitav velebitski masiv dug je oko 160 kilometara, a širok između 10 i 30 kilometara. S kontinentalne je strane Velebit prošaran strmim padinama i gustim šumama, zimi obično pod debelim snježnim pokrivačem, pa takav nije bio privlačan za stalno ili

periodično naseljavanje. No njegova primorska padina, iako gledana s mora ostavlja dojam nepristupačnosti i dominacije kamenoga krša, bila je što stalno, što periodično naseljavana u svoj svojoj dužini i do najviših korita, duliba i krških polja, od kojih je najviše polje, Javornik, na visini od 1330 metara. Najstariji tragovi ljudske prisutnosti na Velebitu otkriveni su u Cerovačkim pećinama (špiljama), gdje su pronađeni arheološki nalazi iz kasnoga brončanog doba (od 14. do 10. st. pr. n. e.). Ali, kako i sama autorica Ana Lemić spominje u knjizi, sela i stanovi koje danas nalazimo na Velebitu tragovi su doseljavanja s početka 17. stoljeća, kada su se na primorsku padinu u nekoliko navrata doseljavali Bunjevci i druge vlaškokatoličke skupine. Oni su nakon dolaska obnavljali stara i gradili nova naselja – najprije uz obalu, a zatim i na velebitskoj padini.

Iako je Velebit s primorske strane krševit, unutar toga krša izdvajaju se dvije uzdužne terase gdje krš zamjenjuju krpice plodne zemlje. Prva zaravan naziva se podgorska zaravan; ona seže do visine od oko 500 metara; toj prvoj terasi pripadaju i neka naselja uz more. Druga, uzdužna primorska terasa nalazi se na visini od 800–900 metara; bogata je docima i dilubama, u kojima su se nalazila sezonska, ali i stalna naselja, unatoč činjenici da je život na kršu izuzetno težak. Često je zbog nedostatka ostalih materijala u tim naseljima čovjek radio sve od kamena, koji je, naravno, bio i glavni građevni materijal. Osim kuća građenih od klesanoga kamena, koji se povezivao žbukom od vapna izrađivanoga u "japlenicama", od kamena su se izrađivali i ukrasi uz kućna ulazna vrata s uklesanom godinom ili imenom vlasnika, kameni stolići, klupice, kamenice za napajanje blaga i solila, pa čak i pseće kućice. Ponekad su se i krovovi kuća pokrivali kamenim pločama, a žljebovi za odvod vode klesali od kamena. No u većini slučajeva za pokrivanje krovova korištena je "šimla" – tanke drvene daske od smrekovine i jelovine. Od drveta su se izrađivali dovratnici, vrata, prozori i "škure".

Budući da su gospodarsku osnovu podgoraca činili poljoprivreda i stočarstvo, oni su se u ljetnim mjesecima, od lipnja do listopada, masovno selili u više velebitske zone, gdje su gradili jednostavnije ljetne stanove. Na Velebit ne bi odlazili samo neki članovi obitelji sa stokom, već su se selile cijele obitelji. Zato je čitav Velebit prošaran brojnim uzdužnim i poprečnim stočarskim putevima koji su stoljećima bili u uporabi. Neki od tih puteva danas su obilježene planinarske staze. Budući da su čitave obitelji migrirale, i život bi se u svojoj punini odvijao u višim zonama. Uz vođenje stoke na ispašu, kosilo se i sušilo sijeno za prehranu stoke zimi, sadilo se voće i povrće, uzgajala sitna stoka – koze, svinje i perad. Domaćinstva su imala i radne životinje – konje, volove, mule i magarce za oranje, vršidbu i nošenje tereta. Kao što kaže autorica: "Nedovoljno obradive površine i mali prinosi nisu ni izdaleka zadovoljavali potrebe stanovništva. Ni razmjena voća za žito s Ličanima nije bila dovoljna pa su bili primorani kupovati žito sredstvima ostvarenim viškovima u stočarskoj proizvodnji ili zaradom na nekim drugim sezonskim poslovima. Tek kasnije, nakon Drugog svjetskog rata, kupovalo se i gotovo brašno". Ono žita što bi se uzgojilo, mljelo se je

u mlinovima, kojih je bilo nekoliko uz velebitske potoke od sjevera na jugoistok. Manje količine mljele su se na malim žrvnjevima u domaćinstvu. Kruh se je uglavnom pekao ispod peke, a mijesio se je s domaćim kvascem koji se izradio od ranije zamiješanoga tijesta. Velebit obiluje i samoniklim jestivim biljem koje se je bralo i spravljalo za jelo. Na nižim nadmorskim visinama i uz more uzgajali su se masline, grožđe i smokve, a svako je naselje imalo i svoje pčelinje košnice. Ni ribarstvo nije bilo nevažno, iako je stočarstvo bilo primarna gospodarska grana. Svako je selo imalo svoje obrtnike koji su izrađivali uporabne predmete za domaćinstvo, oruđe za obradu drveta i kamena, za radove na polju itd. Od vune su se izrađivali odjevni predmeti, a od kože opanci i sandale.

Život na Velebitu omogućila je, ali i često činila neizvjesnim, voda. Budući da je površinskih tokova po Velebitu izrazito malo, i koliko će dugo postojati ovisi o padalinama, za vodu su se gorštaci snalazili na brojne načine. Gradile su se "šterne", odnosno cisterne, u koje se je skupljala kišnica, i to su, uz potoke, bili osnovni izvori pitke vode. Može se po Velebitu pronaći i zdenaca, no mnogo manje nego šterni. Uz izgrađene šterne, gorštaci su koristili i vodu iz svake prirodne udubine u stijeni, čatrnje ili škrape u kojoj bi se skupila kišnica ili voda od otopljenoga snijega. Za vrijeme suše do vode se je dolazilo vadeći snijeg ili led iz jama snježnica. Stoka se je napajala na lokvama, plitkim vodama stajaćicama kojih je bilo duž cijeloga Velebita. Stoka je, pijući vodu, gazila dno tih lokvi i zbijala zemlju, što je otežavalo propuštanje vode dublje u tlo, tako da su lokve opstajale dok god je bilo i stoke. Danas, kada je stočarstvo s Velebita gotovo nestalo, lokve zarastaju, presušuju i nestaju. One koje još postoje, služe kao pojilišta divljači i vrijedne su za očuvanje bioraznolikosti. Autorica smatra da bi ih iz toga razloga, a i zato što su dio lokalne prošlosti, trebalo zaštititi.

Ana Lemić naglašava kako žitelji Velebita nisu dopustili da ih planina izolira od svijeta, već su bili u stalnim privrednim, ali i prijateljskim vezama sa žiteljima Like i s otočanima, s kojima su razmjenjivali svoje proizvode. Kao što je već ranije spomenuto, u Liku i unutrašnjost vodili su dugo vremena brojni poprečni putevi, koje su zatim zamijenile rimske ceste, čiji se tragovi još mogu naći na nekim mjestima, ali, na žalost, nisu zaštićeni kao kulturni spomenik. Budući da se u nekim dijelovima Europe javljaju tendencije zaštite starih puteva, kao kulturne baštine vezane za najstariji oblik ljudskoga kretanja – hodanje, vrijedi razmišljati da se isto učini i sa starim velebitskim putevima. Kulturni spomenik nisu ni u 18. stoljeću izgrađene "moderne" ceste: Terezijana, koja je povezivala Karlobag s Gospićem preko prijevoja Ždrilo, ili Majstorska cesta preko Maloga Halana, i mnoge druge, iako su svakako vrijedne toga statusa. Neke su, na žalost, trajno nestale ispod asfalta. Brodicama su podgorci preko Velebitskoga kanala prevozili svoju robu – drvo za jarbole i vesla, građu za gradnju kuća te ostale proizvode od drva – na obližnje otoke, dok su u Liku dopremali plodove zemlje, maslinovo ulje i sol, uglavnom na mulama i mazgama. Na već spomenutom predstavljanju knjige Ana Lemić je ispričavala: "Trgovalo se sa Ličanima.

Ličanima su dovozili ono... Baš u vrijeme kad kod njih zore smokve i ono rano grožđe, u Lici je tada taman vršidba. Onda su oni preko Velebita sa mulama dolazili i donosili smokve i grožđe i mijenjali sa Ličanima za žito, mjera za mjeru. Ja se sjećam kad sam curica bila, trčala bi, rekla: "Mama, eno idu podgorci, ajde nam kupi smokava". Onda bi mama zagrabila zdjelu pšenice i tako se to trgovalo."

Nakon što u "Općem dijelu" doznajemo informacije o svakodnevnom životu gorštaka na Velebitu, slijedi obiman drugi dio pod nazivom "Naselja na velebitskoj primorskoj padini". Poglavlje je podijeljeno na "Naselja uz more", "Naselja na podgorskoj zaravni", "Naselja na uzdužnoj primorskoj terasi" te "Naselja na visokoplaninskoj zoni". Naselja su također podijeljena na ona koja pripadaju sjevernom, srednjem, južnom te jugoistočnom Velebitu. Skupljeni su podatci o naseljima te fotografije njih više od 450. Kao što je primijetio jedan od recenzenata, akademik Tonko Maroević, autorica je "pješačkom metodom" i "izravnim suočavanjem" "zaputila se u bliže i dalje lokalitete, prohodala gotovo skrivenim područjima i pretražila zabačene zakutke" kako bi s materijalnom kulturnom baštinom kojom Velebit vrvi upoznala sve one za koje je Velebit divljina, nedostupno i nepoznato mjesto. Ono što je recenzent dobro primijetio i naglasio, upravo je hodačka metoda ovdje bila ključna, jer mjesta koja je obišla autorica nije moguće obići nikako drukčije nego pješice, hodajući kilometrima i kilometrima uzbrdicama, nizbrdicama, zaraslim i uskim stazama, ponekad i uz mogućnost susreta s medvjedom ili nekim drugim stalnim stanovnicima Velebita. Utoliko je rad Ane Lemić neizmjerljivo vrijedan.

Rekla bih da je knjiga Ane Lemić važna pogotovo zato što danas dominiraju narativi o Velebitu kao divljini, mjestu odsutnosti čovjeka i ekstremnih uvjeta u kojima čovjek ne može opstati. Knjiga je podsjetnik na to koliko je kratko ljudsko pamćenje i koliko suvremeni trendovi (a danas i brzi protok i velika količina informacija kojima smo u postdigitalno doba izloženi u prilično kratkom vremenu) mogu izmijeniti naša znanja o nekom dijelu nedavne kulturne prošlosti te naturalizirati stanje koje je i te kako artificijelno i proizvedeno kroz javne politike. U primjeru Velebita to se odvija i kroz ideju nacionalnih parkova, koja se javlja u trenutku industrijalizacije i urbanoga razvoja. Iako se danas predstavlja kao "divlja", planina Velebit je stoljećima i sve donedavna bila stanište ljudi. Svaku livadu, svaki najmanji komad zemlje duž 160-kilometarskoga stjenovitoga planinskog lanca čovjek je koristio kao pašnjak ili za uzgoj hrane. To znaju oni koji hodaju Velebitom – planinari – dok je nedavna (re)popularizacija divljine stvorila nama tako blizak imaginarij netaknute, "djevičanske", neuništive velebitske divljine, koju posjećuje sve veći broj ljubitelja prirode. U zadnje vrijeme velebitska je divljina sve više u fokusu turističkih agencija kao atraktivna niša za poslovanje. Antagonizmi koji pritom nastaju između profita od okoliša i krhkosti toga istoga okoliša, između tradicije i modernosti, između očuvanja s jedne strane te popularizacije i omasovljenja s druge strane – neki su od većih izazova koje nekako treba pomiriti. Nadamo

se da ćemo u okviru projekta DigiFREN, kroz suradnju s lokalnom zajednicom i upravama velebitских nacionalnih parkova i parkova prirode, osmisliti neke održive kompromise za nove oblike suživota čovjeka i Velebita.

Sanja Đurin

Miha Kozorog, ur.:
*Mladi podjetnici: etnografije
političnoga, ekonomskoga in
moralnoga subjekta*

DOI: 10.17234/SEC.35.15

Ljubljana: Založba ZRC, 2023., 210 str.

Dr. sc. Miha Kozorog, urednik, jedan od autora zbornika i voditelj znanstvenoga projekta *Mladi podjetnici v času negotovosti in spodbujenega optimizma: etnološka studija podjetništva in etike mladih v sodobni Sloveniji*, na etnološkom i kulturnoantropološkom istraživanju od 2019. do 2023. godine okupio je tim etnologa i kulturnih antropologa oko teme suvremenoga poduzetništva u Sloveniji.

Radovi okupljeni u zborniku svjedoče o poduzetništvu kao dinamičnom socioekonomskom procesu koji prožima sve aspekte suvremene svakodnevice te postaje moralnim, društvenim i ekonomskim imperativom i realitetom. Ti procesi nadilaze nacionalne granice i postaju transnacionalnim imaginarijem, normativom, imperativom te ekonomskim, ali i sociokulturnim, realitetom. Ove transformacije i trendovi imaju i svoje generacijske obrise. Istraživački se usmjerivši na mlade, uočene kao glavne protagoniste navednih procesa, projekt se poduhvatio problematiziranja kompleksnoga, dinamičnoga i rastućega odnosa mladih i poduzetništva u suvremenom slovenskom društvu, istražujući ponajprije *start-up* kulturu i praksu.

Zbornik je, osim slovenskoga istraživačkoga tima, na spomenutom znanstvenom projektu okupio i inozemne stručnjake iz područja antropologije poduzetništva. Zbornik čine urednički predgovor i devet tematskih priloga ukupno jedanaestero autora. Etnografija se ovim zbornikom dovodi u izravan dijalog sa suvremenim sociokulturnim kritičkim stajalištima i teorijskim promišljanjima o ideologijama, narativima i praksama vezanim uz mlade i tržište rada. Zbornik predstavlja impresivan presjek lokalnih odjeka neoliberalnoga kapitalizma (u krizi) i nesigurnosti rada. Posebna vrijednost zbornika leži u tome što donosi